

Валерій Бортніков

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА В. К. ЛИПИНСЬКОГО: ЕЛІТАРНО-КОНСЕРВАТИВНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Окреслено погляди представника консервативного напрямку української суспільно-політичної думки В. Липинського, викладених ним у листах до сучасників у 1920-х роках. Розглянуто його концептуальні моделі та думки щодо генетичного зв'язку держави і нації, ролі аристократії у розбудові незалежної Української держави, сутності «трудової монархії», змісту «класократичної теорії», ролі партії, національної ідеї та релігії у процесах українського державотворення.

Ключові слова: Україна, В. Липинський, консерватизм, нація, держава, «трудова монархія», еліта, аристократія, хліборобський клас.

Bortnikov V. Epistolary heritage of V. K. Lypyns'kyj: the elite-conservative foundations of the ukrainian state. *The views of V. Lypyns'kyj, as the representative of the conservative direction of the Ukrainian social and political thought, he set out in his letters to his contemporaries of the 1920s have been outlined. His conceptual patterns and thoughts as to the genetic association of the state and the nation, the role of the aristocracy in the development of the independent Ukrainian state, the essence of the «labor monarchy», the content of the «classification theory», the role of the party, national idea and Christianity in the processes of the Ukrainian state have been considered.*

Key words: *Ukraine, V. Lypyns'kyj, conservatism, nation, state, «labor monarchy», elite, aristocracy, agricultural class.*

Питання розбудови незалежної Української держави посідає центральне місце в творчості В'ячеслава Казимировича Липинського. Йдеться не лише про наукові твори, а й епістолярну спадщину вченого. У листах та інших кореспонденціях персоніфікуються історичні екскурси до витоків української державності; вони переносять нас у царину тогочасних історичних реалій, міжособистісних стосунків, втрачених можливостей і нездійснених мрій. В. Липинського

як представника консервативного напрямку суспільно-політичної думки найкраще характеризує теза, висловлена ним у листі до Дмитра Гроголинського 16.12.1924 р. : «Не може мати своєї держави така нація, в якій всі хочуть чогось нового і ніхто не хоче берегти старого: нація, в якій всі хочуть руйнувати владу і ніхто не хоче обороняти вже історично витвореної форми»... [1, с. 419].

Метою статті є аналіз державотворчих ідей В. Липинського як уособлення елітарно-консервативного напрямку української суспільно-політичної думки.

Приватні листи та інша кореспонденція, що розглядаються у статті, належать до періоду еміграції В. Липинського і охоплюють період 1920-х років, включно 1930 рік. Це листи до О. Андрієвського, І. Волошина, Д. Гроголинського, С. Гринецького, М. Гехтера, О. Назарука, Б. Шемета, лист до редакції газети «Діло». Більшість з них розміщено у першому томі його архіву під назвою «Листування». У статті також використано матеріали фундаментальної праці В. Липинського «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму», його есе «Хам і Яфет», «Мораль і політична дія» та ін. У статті в цитованих фрагментах праць і кореспонденції В. Липинського збережено мову оригіналу.

Зміст листів розкриває творчу лабораторію провідника українського державотворення, засвідчує глибину його думок у багатьох сферах наукового пізнання – філософії, історії, політології, соціології, правознавства, культурології, релігієзнавстві, психології, етиці та ін. На справедливе твердження М. Поповича, В. Липинський в умовах тогочасного панування ліберально-соціалістичних ідей, у першій чверті ХХ ст., став «чи не єдиним послідовним, культурним, відвертим – можна навіть казати мужнім – політичним ідеологом консерватизму» [2, с. 43].

Проблема шляхів розбудови української нації у спадщині видатного українського вченого міцно пов'язана із проблемою пріоритетності розбудови інституційної структури держави. Надбання політичної та юридичної науки збагачено його концепцією унітарної держави у формі «дідичної трудової монархії» на чолі з гетьманом. Елітократична концепція В. Липинського виходить із визнання еліти та її лідерів рушієм, визначальним чинником процесу українського державотворення на противагу концепції масової демократичної

політичної участі, яку пропагували тогочасні лідери УНР та провідники більшовизму. Оригінальною є «класократична теорія» вченого, яка заперечувала марксистську теорію класової боротьби. У концепції В. Липинського головну роль у процесах державотворення мав відігравати хліборобський клас разом із найкращими представниками інших «продукуючих класів». Невід'ємним атрибутом державного будівництва, за В. Липинським, є партія з жорсткою організаційною структурою та державницькою ідеологією, здатна об'єднати і згуртувати патріотично налаштовану провідну верству українського суспільства.

Розкриття характеру тогочасних політичних взаємин, ілюстрація панування відповідних соціально-психологічних типів суб'єктів політичних відносин розширяють наші уявлення про історичну специфіку формування політичної культури і політичної психології українського суспільства, позначених революційною нетерпимістю та радикалізмом. Усі роздуми про створення незалежної держави у В. Липинського органічно пов'язані із проблемою піднесення християнської релігії та моралі, виховання аристократичних, шляхетних чеснот, як базових цінностей консерватизму, у представників української політичної еліти.

Коло проблем, що порушував В. Липинський, позначено глибиною наукового аналізу і цілеспрямованістю: усі вони так чи інакше торкалися питань історії й практики українського національного і державного будівництва. Квінтесенція творчої спадщини вченого, можна казати його кредо, викладена у листі до Осипа Назарука, датованого 4.07.1927 р. : «Од Польщі, як і не від Польщі боронив і бороню Державну Українську Ідею, мабуть, власне тому, що як не українцеві Бог дав мені інстинкт державний» [Цит. за: 3, с. 73].

Класик української політичної думки аргументовано доводив, що без існування незалежної держави майбутнє української нації залишатиметься під загрозою, а тому пропонував провідним верствам об'єднатися і зосередити зусилля на розбудові Української держави: «без власної держави нема й не може бути нації української», проте нація наша «роз'єднана політично, ідейно і культурно» [4, с. 41, 43]. У своїх переконаннях він був послідовним і не боявся порушувати гострі питання, які неоднозначно сприймалися у колі патріотично налаштованої української спільноти. Так, у листі

до Івана Волошина 19.07.1925 р. він пише: «Як помиляються наші націоналісти, що весь свій націоналізм будують на одній тільки мові. Показується, що українською мовою можна пропагувати найбільше шкідливі для України ідеї, як це роблять варшавські правителі по цей бік, а більшовицькі по той бік кордону. Для розвитку України далеко важніший єсть політично-територіальний бік української справи, ніж її бік культурно-національний» [5, с. 254].

У праці «Хам і Яфет», позначеній сумними роздумами щодо причин невдачі реалізації проекту розбудови національної держави, написаної вже на схилі свого життя – 1928 р., В. Липинський вкотре наполягає на пріоритетності вирішення питань державного будівництва: «*Держава* – це перш за все: *Влада, Територія, Громадянство*. Без цих трьох складників нема держави. Значить, для будови держави необхідна організована сила, яка піддержує владу во ім'я добра цілої землі-території і цілого громадянства. *Нація* – це перш за все єдність духовна, культурно-історична. Значить, для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території і одній власній державі. Нація – єдність духовна – родиться завжди від держави – єдності територіально-політичної – а не навпаки» [6, с. 65].

У цьому контексті покажемо є розуміння В. Липинським таких понять, як «націоналізм», «патріотизм» і «шовінізм». У листі до Богдана Шемета від 12.12.1925 р. він пише: «Націоналізм буває двоякий: державнотворчий і державноруйнуючий – такий, що сприяє державному життю даної нації, і такий, що це життя роз'їдає. <...> Перший – я називаю патріотизмом, другий – шовінізмом. Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава – Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами» [7, с. 76–77].

Розкриваючи зміст зазначених понять, В. Липинський показував принципову відмінність шовінізму від патріотизму. На його думку, патріота від шовініста відрізняли насамперед не самозакоханість і егоїзм, а високі моральні якості та справжня, а не показова любов до своєї землі і свого народу. Бути патріотом, писав він, це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного й політичного співжиття людей, що живуть на Українській землі, а не мріяти про витоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це значить «вимагати гарних і добрих

вчинків від себе, як від Українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не-Українці». Врешті, бути патріотом, це значить... виховувати в собі ... все громадські, політичні, державотворчі прикмети: віру в Бога і послух Його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної Влади (монархізм), загалом кажучи, лицарськість – тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом – це значить прикривати свою духовну пустку (безрелігійність) і своє політичне руйництво: отже, зрадництво, хиткість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здекласованість – фанатичними вигуками про «Неньку Україну», про «рідну мову» про «Ми Українці!»...» [7, с. 77–78].

Дебатуючи зі своїми опонентами навколо питань: чому не вдалася будова національної незалежної держави і хто несе за це відповідальність, учений дійшов висновку, що саме відсутність «провідної верстви», яка була б державницьки та національно зорієнтована, призвела до цього. Провідник українського державотворення вбачав нагальну потребу в організації «сильної і авторитетної групи», навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи шляхетсько-козацькій добі) і політично зорганізуватись українська нація. Без теоретичного обґрунтування і практичного розв'язання цього завдання «ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією ані державою», наголошував він [3, с. 68].

У листі до Дмитра Грегोलінського від 16.12.1924 р. міститься обґрунтування того, чому саме еліта, а не народні маси є справжнім провідником державницького поступу. Доводячи хибність думки про здобуття держави шляхом загальнонародного голосування, тобто демократичним шляхом, В'ячеслав Липинський висунув чотири тези того, чому це неможливо: «Перша, що народ ніколи не буває кращий і розумніший за своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть. Друга, що ще ніхто на світі не здобував собі держави голосуванням, а всі держави здобувались армією, яка скрізь і завжди твориться єдиним проводом, а не виборами. Третя, що в хвилини, коли можна завоювати собі державу, ніколи нема часу на спокійні вибори і на виявленя думки народу і що волею народу в такі хвилини прикриваються тільки ці, хто не вірить в успіх боротьби за державу і хто відповідальність за цю

боротьбу хоче тому перекласти на народ. Четверта, що народ, зайнятий своєю тяжкою денною працею, виживленням себе і своїх провідників, має право вимагати од цих провідників, щоб вони не примушували його ще й думати за них» [1, с.416].

Сьогодні, коли за сприяння місцевого населення частину української території захоплено зовнішнім ворогом, особливо злободенно сприймається інша теза мислителя, висловлена ним у цьому листі: «Коли власні провідники самі нікчемні, до думання і проводу не здатні, то народ завжди прийме думку і провід чужих, як це <...> було споконвіку у нас» [1, с.416]. Підтвердженням безпорадності політики сучасної правлячої еліти є розвал економіки та зубожіння більшості населення України. Як наслідок, маємо вкрай низькі показники довіри до центральних органів державної влади та управління (табл. 1).

Таблиця 1

Чи підтримуєте Ви діяльність таких органів влади та державних інститутів?

	Повністю підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Президент України П. Порошенко	12,6	40,7	39,9	6,7
Голова Верховної Ради України В. Гройсман	6,2	31,9	48,1	13,9
Верховна Рада України	3,9	32,6	56,5	6,9
Уряд України	4,5	31,4	56,8	7,3
Прем'єр-міністр України А. Яценюк	7,8	29,3	56,7	6,2
Національний банк України	1,9	10,5	77,3	10,4

Джерело: [8, с. 8].

В. Липинський учить, що в основі державної організації, а тим самим в основі громадянства, лежить авторитет: церковний, воєнний,

родинний або класовий. Тільки тоді, коли є загально визнані авторитети, на яких може опертися влада, народжується держава. Класик політичної думки попереджав, що «без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорошена, взаємно себе не знаюча і ненавидячи юрба рабів. Такою юрбою мусить правити з чужої Землі, з Метрополії, чуже організоване громадянство, чужа Держава, на те, щоб ця юрба сама себе весь час не різала [6, с. 66].

Розмірковуючи над проблемою шляхетності й аристократизму, брак яких В. Липинський вбачав у тогочасній українській еліті, він виокремлював «дві рівності» авторитету: рівність демократичну, яка руйнує авторитет, і рівність аристократичну, яка будує авторитет. Пояснюючи їх принципову відмінність, він зауважував, що в часах дегенерації Запоріжжя своїм виборним отаманам після виборів мазали болотом голову і в руку, замість булави, вкладали очеретину. Таким способом вони символізували «принцип демократичної рівності авторитету, мовляв, хоч Ти і на чолі, але Ти таке саме нічтожество і сміття, як і ми, і ми кожної хвилини можемо тебе скинути». Цей принцип пройшов у плоть і кров нашої нації і став предметом похвальних гімнів для наших істориків, політиків і цілої нашої демократії, зауважував В. Липинський [9, с. 200].

У лицарства, яке побудувало всі великі держави, продовжував свою думку вчений, був звичай «при пасуванню на лицаря ставати на коліна перед старшим, а так саме ставати завжди на коліна перед першим лицарем в державі, перед Монархом. І той Монарх міг дати наказ карати провинившогося лицаря, але не міг оддати наказу дати йому сто нагаск, як це завжди робили сильні запорожські отамани зі свободолюбивими демократичними запорожцями». Підсумовуючи, він наголошував на тому, що коли ми хочемо сотворити Українську державу, «ми мусимо творити все зростаючі, а не так, як наша демократія, все падаючі авторитети [9, с. 200, 201].

Як засвідчує світовий досвід, політичними провідниками у боротьбі за незалежність майже завжди виступає національна інтелігенція. Однак у В. Липинського з цього питання була інша думка. Визнаючи, що тогочасна українська інтелігенція мала дуже великі заслуги перед нацією «на полі культурної аполітичної праці», він вважав, що до політичної праці інтелігенція українська «показала себе абсолютно нездатною» [3, с. 69]. Джерелом же формування

нової української еліти і провідною верствою у справі творення національної держави В. Липинський вважав хліборобський клас. Обґрунтовуючи цю тезу у відповіді на запитання Максима Гехтера 16.09.1922 р., він писав, що єдиною за тогочасних економічних умов реальною державницької і національно орієнтованою творчою силою є хліборобський клас, оскільки останній володіє «необхідною для всякої влади матеріальною силою: землею, і може виділити з себе національний державний апарат і національну армію» [10, с. 294]. Утім, відповідно до засад власної «класократичної теорії» В. Липинський не обмежував коло правлячої еліти представниками лише зазначеного класу: «найкращі між хліборобами, найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д. – ось нова українська аристократія» [2, с. 104]. На його думку, до провідної верстви мали входити не мітингові оратори, а практичні працівники, виробники конкретного продукту, а не демагоги. Мислитель вважав, що знайти найкращих організаторів і залучити до державної праці не може «навіть найкраща виборна влада, бо вона перш за все мусить числитися не з талантом, а з партійним цензом людини» [3, с. 45].

Вихід з цієї пастки В. Липинській вбачав у монархічній формі правління. На його переконання, тільки той, хто стоїть «понад всякими виборами й понад всякими партіями», той хто зацікавлений у зростанні і зміцненні держави, а не її використанні для власних потреб, хто несе за цю державу «не часову, а постійну аж до смерти і по смерті перед своїми нащадками *відповідальність* – тільки Господар Монарх захоче і зможе тих найкращих організаторів знайти, до діла державного поставити, а негодящих – що не менше важно – не вяжучись ніякими партіями, від партацької роботи усунути» [3, с. 45]. Пошук «організаторів держави» передбачалося здійснювати на місцях: по селах і волостях серед селянства, робітників, інтелігенції, поміщиків, міщанства у поєднанні з «якнайширшою *децентралізацією*» [3, с. 45].

Для сьогодення актуальність позначеної проблеми очевидна: абсолютизація принципу формування органів державної влади за партійною належністю, брак відповідальності та безкарність чиновників високого рангу призвели до суцільного руйнування економіки держави.

Оригінальність поглядів В. Липинського полягає у тому, що він відкидав засади традиційного монархізму і новонародженої демократії, будь-то демократія буржуазна, соціалістична або комуністична. На його думку, ідея Українського Гетьманства – це ідея *нового* монархізму і *нового* аристократизму. Гетьманство, на його думку, має бути позбавлено вад «старого монархізму» у вигляді диктатури однієї касты. Водночас, воно мало стати символом єдності української нації і стояти «понад всіма кастами, партіями, класами» [3, с. 102–103]. Таким чином, гетьманську монархію вчений розглядав не лише у політико-правових або політологічних термінах, як форму правління, а як головний чинник об'єднання політичного класу: «Нема гетьманства без класократичного устрою. Устрою, опертого на політичним співробітництві всіх класів, рівновазі між поступом і консерватизмом, і обмеженою Верховної Гетьманської влади законом, який стоїть над Гетьманом так само, як над всіми» [4, с. 24].

Шлях до об'єднання провідної верстви та успіх у справі розбудови незалежної Української держави, як двоєдиного завдання, він вбачав у «сильній організації», наголошуючи на тому, що «наші люде не оцінюють для нашої будучини значіння ідеї й організації. Серед нашого схоатизованого громадянства тільки залізно спаяна догмою, сугестією і фанатичною єдністю група може послужити кристалізаційним ядром держави», писав він до Степана Гриневецького 12.02.1930 р. [11, с. 335].

Протиріччя та суперечки в колі правлячих еліт і у наш час значно ускладнюють процеси модернізації і ставлять під сумнів розбудову в країні консолідованої демократії у найближчій перспективі. Тому сьогодні, як ніколи, актуальні роздуми вченого про забезпечення єдності правлячого класу. В. Липинський, розмірковуючи над долею державності в Україні, вважав, що однією з головних причин того, чому не вдалося побудувати українську незалежну державу, є відсутність взаєморозуміння серед української еліти, її низькі моральні якості, отаманство, «брак любові до своєї громади, натомість любов тільки до себе, свого «я»» [6, с. 63].

Мислитель в ім'я України закликав до єдності, яка базується на основі «безкомпромісової внутрішньої моралі. Які ж основи цієї моралі? *Любов* – що не значить коров'яче взаємолизання, а тоді

раптом рогом в бік. Pokora, – що не значить хитрість і низькопоклонство. *Вірність* – в серці, а не на язиці. І *почуття спільності*, а не злобне вишукування в оці ближнього пилінки... Коротко: *шляхетність, благородство*» [6, с. 74]. «Нація, в якій верхи не мають почуття солідарності, не єсть нацією і не може мати держави», – писав він у листі до Опанаса Андрієвського від 3.07. 1927 р. [12, с. 169]. Тема єдності верхів порушувалася ним і в листі до іншого адресата, де він зазначав, що «люде взагалі, а наші більше, ніж інші, мають од природи нахил до сварки і розєднання. І хто хоче, щоб ми мали колись свою державу на нашій землі, повинен про оцей нахил наших провідників до сварки і розєднання твердо памятати» [1, с. 416].

У цьому контексті згадуються думки та настрої іншого видатного українського вченого і держаного діяча Михайла Грушевського. У статті «Культура краси і культура життя» зі збірки «На порозі Нової України: Гадки і мрії» історик писав: «Коли я, ... слухав на шевченківським спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав – але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо – ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор і як – виявилось – трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону український вільностей!» [13, с. 248–249].

У кореспонденціях В. Липинського органічно поєднуються роздуми про минувшину, аналіз успіхів та невдач на шляху національного і державного будівництва, а також програмні засади (умови), за яких тільки й можливий успіх справи національного відродження. Так, у листі до редакції щоденної газети «Діло» 9.07.1929 р. він наголошував, що усі недержавні нації, а також нації, які ще не сформовані, ставали націями державними шляхом довгої і непохитної боротьби за певну ідею. Не було в історії прикладу, щоб якась ідея перемагала швидко, наприклад, упродовж одного покоління. За його спостереженнями, усі нації переходили через періоди занепаду, утім, перемагали ті, що «своїх неудачників і мучеників шанували та їх ідеям вірними аж до перемоги залишалися». В. Липинський був впевнений, щоб стати зрілою, державною нацією, «необхідний державницький ідеалізм,

опертий на релігії, на церкві, на вірі живій» [14, с. 444]. Отже, іншими підвалинами успішного державного будівництва є державницька ідеологія та релігія.

Як правило, наступні генерації знаходять відповіді на питання, які ставлять попередні покоління. Але на питання, яке поставив В. Липинський, досі не маємо ствердної відповіді. Всякий знає, писав він до Д. Греголінського, що погубила нас сварка і брак єдності між нашими провідниками. І всякий повинен знати, що така сварка і брак єдності погубить нас знов, як настане наше наступне політичне Різдво: «Як же зробити, щоб оцієї сварки і розєднання не було? Ось питання, над яким ми повинні думати повсяк час...» [1, с. 415–416].

Із оприлюдненням текстів листування видатного політолога та історика відкриваються нові можливості для поглибленого вивчення його наукової спадщини. Зміст кореспонденцій В. Липинського надає можливість простежити еволюцію його політичної доктрини, дозволяє побачити події, що відбувалися в Україні у цей період, мов би зсередини їх, дізнатися, як і чому не постала незалежна Українська держава.

Аналіз політико-владних відносин, що склалися в країні, доводить, що попри незалежність, більшість перешкод на шляху національного і державного будівництва мають суб'єктивний характер і залишаються у спадщину від традицій політичної боротьби часів Української революції першої чверті ХХ ст. Отже, думки й наукові концепти В. Липинського, його практичні рекомендації шляхів розбудови національної держави не втрачають актуальності і вимагають творчого переосмислення з позицій сьогодення.

1. Липинський В. До Дмитра Греголінського. 16.XII.1924 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 414–420.

2. Попович М. В'ячеслава Липинський і український консерватизм / Мирослав Попович // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т.1 / ред. Ярослав Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 42–52.

3. Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах / Роман Залуцький // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 33–81.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн. 1 / ред. Я. Пеленський / В'ячеслав Липинський. – Київ; Філадельфія : АТ «Книга», 1995. – 470 с.

5. Липинський В. До Івана Волошина. 19.VII.1925 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 253–254.

6. Липинський В. Хам і Яфет / В'ячеслав Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–76.

7. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм. (Лист п. В. Липинського до п. Богдана Шемета, писаний у Райхенау дня 12.XII. 1925 у відповідь на поставлене питання) / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 76–78.

8. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги. [Електронний ресурс]. Результати соціологічного дослідження. 6–12 березня 2015 р. – К. : Центр Разумкова – 12 с. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf.

9. Липинський В. Мораль і політична дія / В'ячеслав Липинський // Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – С. 196–201.

10. Липинський В. До Максима Гехтера. [Відповіді В. Липинського на запитання М. Гехтера]. Райхенау, 16.IX.1922 / В'ячеслав Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 290–297.

11. Липинський В. До Степана Гриневецького. Бадег, 12.II.1930 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 334–337.

12. Липинський В. До Опанаса Андрієвського. 3.VII.1927 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 168–169.

13. Грушевський М. Культура краси і культура життя / Михайло Грушевський // Політологія. Кінець XIX – початок XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 248–253.

14. Липинський В. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. Лист до Редакції «Діла». Бадег, 9.VII.1929 / В. Липинський // Листування В. Липинського / редактори: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т. 1. (А–Ж) – К. : Смолоскип, 2003. – С. 443–451.